

Kur'an-Tefsir Akademisi IV: Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II- (13-20. Yüzyıllar)

İsmail Çalışkan

Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
icaliskan@cumhuriyet.edu.tr

Osmanlı dönemi tefsirciliği nedir, asli karakteri veya karakterleri nelerdir, nicelik ve nitelik olarak nasıl bir edebiyat meydana gelmiştir? İşte bu ve benzeri soruların cevaplarını bulmak için Osmanlı dönemi tefsirciliği ve tefsir müktesebatının araştırıldığı bilimsel toplantıların ikincisi Kur'an ve Tefsir Akademisi'nin (KTA) bu yılki programını oluşturdu. "Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II- 13-20. yüzyıllar" ana başlığını taşıyan toplantı, 19-21 Eylül 2011 tarihleri arasında İstanbul'da yapıldı. Osmanlı dönemi tefsirciliğinin ele alındığı toplantının ilki geçen yıl yapılmıştı. İlim Yayma Vakfı'nın maddi desteği ile gerçekleştirilen ve üç gün süren toplantıya çoğunluğunu doktorasını tamamlamış gençlerin oluşturduğu otuz civarında akademisyen katıldı ve toplam onbir tebliğ sunuldu. Bu yılki yeniliklerden birisi, her tebliğin önceden hazırlanmış bir akademisyen tarafından müzakeresi ardından katılımcıların müzakeresine açılması idi ki, çok faydalı oldu. Bir diğeri de her günün sonunda o gün icra edilen oturumların genel bir değerlendirmesinin yapıldığı oturumlar idi. Bu vesileyle sunulan çalışmalar tekrar tartışılmış oldu.

19 Eylül Pazartesi günü saat 9.30'daki açılışta Kur'an tilavetinin ardından tertip heyeti adına konuşan Bilal Gökkır, KTA'nın genel amacını bilimsellik, hür düşüncenin önünü açmak, eğitim ortamı yaratmak ve bilimsel eserler üretmek olarak özetledi. Vakıf başkanı Mustafa Uğur, İstanbul Sabahattin Zaim Ü. Rektörü Adem Esen, Fatih Sultan Mehmet Ü. İslami İlimler F. dekanı A. Turan Aslan ve Marmara Ü. Edebiyat F. öğretim üyesi Mustafa Özkan birer konuşma yaptılar. Mevlüt Güngör de açılış konferansında (*Hayata Kur'an Penceresinden Bakış*), günümüz Kur'an anlayışını ve onu hayata taşımadaki eksiklikleri, şefaathet ve laiklik bağlamında güncel olaylardan örnekler vererek tahlili ve tenkidi tarzda anlattı.

Tek tebliğin olduğu I. Oturum'da A. Suphi Furat, "Rükneddin es-Semerkandî'nin *İ'câzül-Kur'ân* Adlı Eseri"nin tanıtımını ve i'câz anlayışını mercek altına aldı. Ona göre, eserin önemi, sadece nadir yazma eser olması değil aynı zamanda Ehl-i Sünnet nokta-i nazarından Kelamullahın i'câzını isbat etmesinde yatar. Kelam alimi Rükneddin (ö. 701/1301)'e göre Kur'an'ın i'câzı, dil ve üslubundadır, onun eşsiz fesahat ve belâğatına erişilemez. Bu tebliğin müzakeresinde en çok i'câzın mahiyeti ve *rabbu'l-âlemîn* kavramının lafız manası ve mahiyeti üzerinde tartışma oldu.

Öğlenden sonraki oturumun ilk tebliğini, "Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsamüddin Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği" adıyla Nureddin Turgay sundu. Akkoyunlu Devleti zamanında yaşamış olan Bidlisî (ö. 1494 veya 1504), mutasavvıf bir müfessirdir. Bu özelliği, onun hem tasavvuf sahasında eserler yazmasında hem de tefsirinde ön plana çıkmasında görülmektedir. Her ne kadar Akkoyunlu zamanında yaşamış olsa da etkisinin Anadolu'ya yayılması, ondan hemen sonra bölgenin Osmanlı topraklarına katılması ve oğlunun Osmanlı Devleti'ne önemli hizmetleri geçmiş olması sebebiyle Turgay, Bidlisî'yi, ilk dönem Osmanlı müfessirleri arasında saymıştır. Onun, *Câmiu't-Tenzil ve't-Te'vil* adlı kitabı, dönemin tefsir anlayışını yansıtır, fakat sûfi-işârî yorumlara, Hurûfiliğe kaçan açıklamalara ve İsrailiyata yer vermesi onun en problemli tarafını oluşturur. Halen yazma olan bu tefsir hakkında Selim Ayaydın'ın doktora çalışması devam etmektedir. Tarihi şahsiyetler ve eserleri hakkındaki malumatların az ve çelişkili olması durumu, Bidlisi hakkında da caridir.

Osmanlı dönemi tefsirinin önemli karakterlerinden birisi, hatta en güçlüsü klasik tefsirler üzerinden yeni bir tefsir yapma faaliyetidir. Bu da daha çok haşiyelik şeklinde karşımıza çıkmakta ve sayısı yüzleri bulmaktadır. Zaten bu yönüyle söz konusu dönem hem çok anlatılmakta hem de eleştirilmektedir. İşte bu tarzıyla temayüz etmiş eserleri konu edinen Şükrü Maden'in tebliğinin adı şöyleydi: "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi -Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) *Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk 'Ale'l-Kâdî el-Beyzâvî* İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-". Gerek tebliğde gerekse müzakerelerinde haşiyeciliğin bu dönemin bir olgusu olduğu, onun en çok eleştirilen yönünün bu usulde tekrarların ve gereksiz açıklamaların yer aldığı, buna rağmen Şeyhzâde ve Molla İvaz gibi özgün haşiyelerin ortaya çıktığı belirtildi. Haşiyeye ya da şerhleri bütün olarak değerlendirmek yerine şahıslar üzerinden tahlil veya tenkit yapmanın daha makul olacağı fikri de benimsendi. Böylece ilk günün tebliğleri, hem yazmalar üzerinden cereyan etti, hem de az bilinen müellifleri ve eserlerinin tartışılmasıyla tamamlandı.

İkinci günün ilk oturumunda Recep Arpa, Gazzîzâde Abdullâtif Efendi'nin (ö. 1247/1832) Fâtiha Sûresini tefsir ettiği *Fütûhâtü Kenzi'l-Kur'ân* adlı eserini anlattı. Gazzîzâde eserini, "avâm ve havâssın hissedar olabilmesi için Türkçe" yazdığını ifade eder. Fakat onun dikkat çeken yönü batınî esrara, işârî yorumlara ve Hurûfiliğe oldukça fazla yer vermesidir. Örneğin Fatiha suresindeki mim harfleri ile yaptığı hesaba göre Mehdi 1440/2019 senesinde gelecektir. Üstelik bu tarihe yapılan itirazlara da kendince makul ve mantıklı cevaplar vermiştir. Dolayısıyla tefsirde güzel açıklama ve yorumlar olmakla birlikte aslı olmayan birçok şeye yer vermesi

nedeniyle ciddi bir tefsir çalışması olma vasfını kaybetmekle maluldür. Toplantıya Azerbaycan'dan katılan Reşad İlyasov da “Ebû Saîd Muhammed Hâdimî'nin Çok Boyutlu Yorum Yöntemi” başlıklı tebliğinde meşhur alim Hadimî (ö. 1176/1762)'nin tefsirci yönünü ortaya koymaya çalıştı. Hadimi, taşrada yetişmiş güçlü bir alimdir. Eserlerinde tefsir yapmanın şartlarını, müfessirin sahip olması gereken nitelikleri sıralamıştır. Ona göre fikhî, kelamî, felsefî ve tasavvufî yorum biçimleri, varlık mertebelerine uygun olarak birbirini tamamlamaktadır. Kendisi de bu mertebeleri tefsirinde bizzat uygulayarak çok yönlü yorumlar ortaya koymuştur. Böylece biri medresede (Hadimî) biri daha fazla halk içinde olan (Gazzîzâde) iki müellifin tefsir anlayışı ve eserlerinin toplumdaki yansıması ortaya konulmuş oldu.

Bir sonraki oturumda Burhan Baltacı, Osmanlı dönemi tefsir faaliyeti içinde önemli bir yere sahip olan “Müstakil Ayet Tefsirleri”ni incelemişti. Genellikle tek bir ayeti tefsir etmek maksadını taşıyan bu eserlerin çoğunluğu ilmi veya resmi görevlerde yükselmek için konulan şartın yerine getirilmesi amacıyla yazılmış eserler olduğundan biraz daha dikkatle ve özenle hazırlanmıştır. Tefsir tarihinde pek görülmeyen bu tarz çalışmaların her birisi, kısmi birer tefsir olarak değerlendirilebilir. Tefsir araştırmalarına Edebiyat fakültesinden destek veren İsmail Taş, çok tartışmalı bir konuyu çözüme kavuşturmayı amaçlamıştı: “15. Yüzyılda Yazılmış Olan “Enfesü'l-Cevâhir” Adlı Kur'an Tercümesi'nin Müellifi Meselesine Dair Tespitler”. Taş'ın vardığı sonuca göre, *Enfesü'l-Cevâhir*, Musa İznikî (ö. 836/1434)'nin Ebu'l-leys Semerkandî (ö. 373/983) tefsirinin tercümesine verdiği isimdir. Bu eserin başka müelliflere nisbeti veya başka eserlerin tercümesinin adı olduğuna dair kanaatler yanlıştır.

Beşinci ve günün son oturumunda Adem Yesinde, “Ebussuud Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* Adlı Tefsirinin Müellif Nüshası” konulu tebliğinde, söz konusu nüshanın özellikleri ve önemini açıkladıktan sonra bu tefsire ait diğer nüshalardan farklarını sıraladı. İkinci olarak Mahmut Ay, tebliğinde (“Niyâzî-i Mısırî'nin Kur'an ve Tefsir Anlayışı”) on yedinci yüzyılın meşhur mutasavvıf, mütefekkir ve şairi olan Niyâzî Mısırî'nin tefsir ile ilgisini ele aldı. Karizmatik, cesur ve manevi yönü güçlü bir kişi olan Mısırî, başta *Mevâidu'l-İrfân* olmak üzere birçok eserinde kainatın bütünüyle Kur'an olduğu fikrinden hareketle gerek yazılı gerekse fiziki ayetleri enfüsî ve afakî, zahirî ve batınî bakımdan anlamaya ve anlatmaya çalışmıştır. Doğal olarak o, çoğunu keşifleri sonucu elde ettiği tasavvufî-ışarî, batınî, cifrî, hatta hurûfî yorumlara ağırlık verir. Vahdet-i vücûd, seyr-i sülûk gibi kendi düşüncesi ve mesleki için ayetlerden deliller bulmak onun için zor olmamıştır. Dolayısıyla Ay'ın da vurguladığı gibi, onun bu çerçevedeki yorumları, subjektif ve aşırı yorumlar olup isabetsiz ve inandırıcılıktan uzaktır.

Son gün tek oturum ve bir de değerlendirme toplantısı vardı. “Son Dönem Osmanlı'da Kur'an Tarihi, Tefsir Tarihi ve Tefsir Usulü Çalışmaları” konulu tebliğin sahibi Mustafa Öztürk, toplantıya katılmadığı için, tebliğ Murat Sülün tarafından okundu. Öztürk, bu sahada yazılmış on müstakil eser, sekiz tefsir mukaddimesi veya kitapta bölüm ve *Sırât-ı Mustakîm / Sebîlurreşâd* dergisinde yayınlanan ilgili makalelerin tanıtımına yer vermişti. Sunumun ardından tebliğ müzakereye açıldı.

Toplantının son tebliğini, “Osmanlı Tefsir Literatüründe Hurûfilik İzleri Beyazıd Halife Örneği” adıyla sunan Kerim Özmen, Halveti şeyhi Beyazıd Halife (ö. 922/1516)’nin Fatıha suresine yazdığı tefsiri bağlamında görüşlerine yer verdi. Müellif tefsirinde, farklı ilim dallarını bir arada bağdaştırıcı yol izlemiştir. ‘Her zâhirin bir bâtını vardır’ anlayışından hareket eden müellif, suredeki harflerin her birinin bir anlam veya işaretini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Özmen’e göre, Beyazıd Halife, yaşadığı dönemde Anadolu’da yaygınlaşan Hurûfilik hareketinin tam içinde yer almasa da ondan etkilenmiştir. Dolayısıyla o doğrultuda yorumlar yaparak test edilebilir bilginin dışına çıkmış, Kur’an’ın kelime ve lafızlarına ilgisi olmayan anlamlar yükleyerek problemlili bir yol izlemiştir.

Tebliğlerin sunulduğu oturumların ardından, genel değerlendirme oturumuna geçildi. Hüseyin Yaşar, İsmail Çalışkan, Nurettin Turgay, Necdet Yılmaz ve Bedri Gencer Osmanlı dönemi tefsirine ve bu yılki toplantıya dair değerlendirmeler yaptı.

Toplantının temalarına ilişkin buraya kadar bahsettiklerimizden (geçen yılki toplantıyı da ekleyerek) anlaşılacağı üzere Osmanlı dönemi tefsirinin ana karakterleri, tarz olarak telif, haşiye, şerh, talik ve telif-tercümedir; dil olarak sırasıyla Arapça, Türkçe ve Farsça’dır; kapsam olarak tam, sure, ayet veya ayetler şeklindedir; üslup ve anlatım bakımından tefsirin yazılış amacı ve müfessirin içinde bulunduğu ilmi ve sosyal ortama göre bazıları çok ciddi ve ağır, bazıları da çok hafif bir dil kullanmıştır; bazıları çok fazla olmakla birlikte hemen her tefsir çalışmasında tasavvufi, işaret, yer yer hurûfi açıklamalar ve hatta heteredoks/aşırı yorumlar vardır; gerek tefsir eğitiminde gerekse yazımında geleneğe çok bağlıdır; Ebu’s-Suud, Kemalpaşazade gibi yerel ulemanın yaptığı tefsirler kendi toplumunda fazla yaygınlaşmamış ve tutulmamıştır, fakat matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte çok sayıda tefsir basılmıştır; eserlerin yazımında siyasi iradenin, ileri gelen devlet ricalinin dolaylı veya doğrudan desteği ya da müdahalesi vardır ki bu, tefsir tarihinde siyaset-tefsir ilişkisinin farklı bir boyutunu oluşturur. Bu verileri tefsirin fonksiyonu açısından değerlendirdiğimizde, sanırız, günümüze doğru geldikçe, onun ilme hizmet yanında topluma yön verme fonksiyonunun da gitgide arttığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda Ebu’l-leys Semerkandî tefsirinin tercümesini, *Tefsîr-i Tibyân*’ı ve *Mevâhib-i Âliye*’yi yeniden ele almak yararlı olabilir. Yine aynı amaçla tasavvuf-tefsir ilişkisini, toplumda yaygın vaziyet alan tasavvufun mu tefsiri etkisi altına aldığı yoksa tefsirin tasavvufun yaşamasına ve yeni bir biçim almasına mı katkıda bulunduğunu; tasavvufa gösterilen müsamahada aşırıya gidilip gidilmediğini iyi tahlil etmek gerekir. Müfessirin bulunduğu ortam ve yaşadığı çağın şartlarından etkilendiği (*ibnu’l-vakt*) bir gerçektir. Osmanlı müfessirlerinin durumu bunun açık misalidir. Bu normal bir hadisedir; anormal olan, müfessirin vakıya yani çağının şartlarına teslim olması, etkinin sınırı fazla aşmasıdır. İşte bu da her çağda müfessirlerin handikapı olmuştur. Görüldüğü üzere tefsiri ve müfessiri, toplumsal olay ve olgulardan bağımsız düşünemeyiz ve anlayamayız. Bu yüzden, Osmanlı tefsirini iyi anlayabilmek için dönemin din anlayışını ve yorumunu iyi kavramak gerektiğine dair Gencer’in düşüncesine katılmamak mümkün değildir.

Sonuç olarak Osmanlı dönemi tefsiri, nev-i şahsına münhasırdır. Çokça dilendirildiği gibi klasik tefsirin özellikle de Zemahşerî ve Beydavî'nin tekrarı değil, şu ya da bu şekilde bir tefsir faaliyetinin ürettiği devasa bir edebiyat vardır. İlk dönemlerinde Haşiyecilik tarafı ağır basan ve ilerleyen zamanlarda Türkçe'yi önemseyen bir tefsir anlayışı vardır. Aslında Türkçe'yle birlikte tefsir, sadece ilmi bir uğraş olmaktan çıkararak okuyucu olarak topluma da mal edilme veya halkla buluşma noktasında epey mesafe kaydedildiği söylenebilir. Yine bu vesileyle Arapça'nın dışında farklı dillerde tefsir yapma faaliyetine ciddi katkı yapılmıştır. Gerek Türkçe'nin yaygınlaşmasında ve gerekse dilin orijinalitesini muhafazada çok ciddi katkısı olduğunu ise edebiyat araştırmaları teyit etmektedir. Haşiyecilikten dolayı bu dönem tefsiri eleştirilmektedir, biz de eleştiriyoruz, eleştirmeliyiz de. Yalnız unutmamak lazım ki, tefsirin kendisi zaten Allah kitabına yazılan haşiyelerdir. Dolayısıyla Osmanlı müellifleri, haşiyeye haşiyeye yapmışlardır. Bu döneme ait muhafaza altında yedi yüz civarında tefsir sahasında haşiyeye eser vardır, bu az bir şey değildir.

Şimdiye kadar yapılan araştırmalara rağmen, Osmanlı dönemi tefsir ve Kur'an çalışmalarının (yazma ve basma) tam bir envanteri çıkarılmamış, içerik tahlilleri yapılamamıştır. Kur'an-Tefsir Akademisi, iki yıldır yaptığı toplantılarla Osmanlı dönemi tefsir faaliyetinin haritasının ortaya çıkarılmasına önemli bir katkı yapmıştır. Nitekim yapılan değerlendirmelerde, akademi gibi ilmi faaliyetlerde kurumsallaşmanın önemi vurgulanmıştır. Dönemin telif edilen eserleri içinden yayınlananlar, yazmalarla karşılaştırıldığında çok cüzi miktardadır. Bunun yanında, döneme ait gerek eserler ve gerekse müellifler hakkında derin tahliller yapılmamış, dönemin tefsir anlayışı ve zihniyeti net olarak ortaya konulamamıştır.